

documentele de același fel aflate la Epidaur și Cos, sau în sanctuarele taumaturgice de la Oropos și Lebadeia, erau ținute să petreacă o noapte în cuprinsul acestor centre de pelerinaj, în nădejdea unui vis izbăvitor sau a unei intervenții miraculoase a divinității.

Șase apendici ai volumului, semnați de principalul editor, tratează despre probleme de cel mai înalt interes pentru cronologia inscripțiilor pergameniene (*Zur Datierung der staatlichen Ehreninschriften; Zur Entwicklung der Titulatur von Pergamon in der Kaiserzeit*), despre inscripțiile grecești — din orice loc — unde se menționează „filozofi” (uneori cu indicația școlii din care făceau parte), despre răsplindirea cetățeniei romane printre locuitorii Pergamului, în sfârșit, despre familia lui M. Tullius Cratippus din Pergam (filozof peripatetic contemporan cu Cicero, ai cărui coborâtori se pot urmări în documente pînă spre sfârșitul secolului al II-lea).

Indici abundenți și planșe executate cu grijă completează frumosul volum, demn de faima celui ce l-a scris și a Institutului sub ale cărui auspicii se tipărește.

D. M. Pippidi

JADWIGA KUBIŃSKA, *Les monuments funéraires dans les inscriptions de l'Asie Mineure* (Travaux du Centre d'Archéologie méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences, sous la direction de K. Michalowski, t. 5). Warszawa, PWN — Éditions Scientifiques de Pologne, 1968, 178 p. + XIX planșe.

Lucrarea, prezentată de autoare ca teză Universității din Varșovia, a fost lucrată la Paris din îndemnul și sub îndrumarea lui Louis Robert, ale cărui cursuri de epigrafie și de geografie istorică — la Collège de France și la École Pratique des Hautes Études — sînt urmate de la un timp de tot mai mulți cercetători polonezi. Interesul subiectului nu va scăpa nimănui, dacă se ține seamă nu numai de numărul mare de inscripții de pomenire aflate pe întinsul Asiei Mici, dar și de mulțimea monumentelor funerare din această regiune a lumii vechi ajunse pînă la noi într-o relativ bună stare de conservare.

Problema cercetată e, așadar, dublă: lexicală, de vreme ce o primă sarcină a autoarei era de a releva în textele epigrafice întreaga varietate de termeni servind să indice fie mormîntul în întregul lui, fie numai părți ale edificiului funerar, dar și arheologică, în măsura în care elementele de vocabular se cereau puse în legătură cu ruinele existente, contribuind la schițarea unei tipologii a monumentelor funerare din Asia Mică, pe epoci și regiuni. Din motive ușor de înțeles, ultimul aspect al anchetei n-a putut fi realizat pe teren: autoarea a parcurs însă întinsul material publicat — studii de arhitectură, dar și simple descrieri de călătorie —, pe care l-a folosit cu hărnicie; a mai avut la dispoziție și arhiva fotografică a lui Louis Robert, rodul a patru decenii de periegeze și explorări epigrafice și arheologice, din care a fost autorizată să aleagă numeroase imagini de morminte reproduse în apendicele lucrării.

În asemenea condiții, nu-i greu de văzut prin ce se apropie și prin ce se deosebește lucrarea Jadwigăi Kubińska de studii similare aplicat vocabularului latin de Liana Lupaș, publicat în Studii clasice V, 1963, p. 111—135. Colaboratoarea noastră reconstituie terminologia mormîntului în limba latină, începînd cu cele mai vechi texte — literare și epigrafice deopotrivă. De altă parte, încearcă să-i explice evoluția, în lumina riturilor de înmormîntare și a credințelor privitoare la viața de apoi. Cercetătoarea poloneză, în schimb, fără să închidă ochii asupra aspectului lingvistic al problemei studiate (vreau să spun: fără să nesocotească obrșia anumitor termeni și transformarea lor în mediul grec), își îndreaptă atenția în special asupra înțelesului cuvintelor slujind să indice, în inscripții, monumentul funerar în întregul lui sau numai părți ale acestuia, asupra varietății denumirilor aplicate — după regiuni — ace-

lorași elemente arhitectonice și sculpturale, în sfârșit, asupra terminologiei juridice a mormintului și a fundațiilor create pentru perpetuarea în cele mai bune condiții a riturilor funerare.

Potrivit cu aceste obicive, lucrarea se împarte în 25 de capitole (mai scurte sau mai întinse, în raport cu abundența materialului lexical) precedate de o introducere, unde se fixează telurile și limitele încercării, și urmate de o concluzie care sintetizează învățămintele anchetei. Capitolul I se ocupă de termenii folosiți pentru a indica mormintul în întregul lui, începînd cu cei mai generali din toți — *μνημα, μνημεῖον ὑπόμνημα* — și continuînd cu : *σημα, τάφος, τύμβος, ἕρῳον* (într-un singur caz *ἕρώδιον*), analizate în funcție de textele cele mai explicite și urmate de fiecare dată de lista tuturor atestărilor termenului respectiv în documentele epigrafice ale Asiei Mici, clasate pe regiuni și — înăuntrul fiecărei regiuni — pe centre urbane și rurale. După același plan și în aceleași condiții cercetarea se ocupă, în continuare, de sarcofage și modul lor de închidere (II), de materialul și decorația sarcofagelor (III), de lei și urnele funerare (IV—V), de altare și substrucții (VI—VII), de trepte (VIII), de *καμάρα* și *σύνκρουστον* (IX), de *loculi* (X), de paturile funerare (XI), de *οἶκος, ἐξέδρα* și *σωλάριον* (XII—XIV), de statuile funerare (XV), de mobilierul mormintului (XVI), de mormintele cu etaj și scară (XVII), de terenul înconjurător (XVIII), de pavaj (XIX), de zidul de înconjur (XX), de dimensiunile terenului afectat mormintului (XXI), de grădină (XXII), de construcțiile anexe (XXIII), de mormintele strămoșilor și de operațiile de renovare (XXIV), — în sfârșit, de termenii obscuri și neexplicați (XXV).

Interesul acestei anchete care epuizează materialul documentar actualmente cunoscut și — pentru viitor — ușurează considerabil munca oricărui cercetător interesat de aproape sau de departe de problema mormintului în lumea greacă, abia dacă mai trebuie subliniat. Se cuvine relevată, de altă parte, hărnicia cu care un material imens a fost adunat și clasat, ca și analizele prudente ale lexicului și instituțiilor.

Cum rezultă limpede din titlu, aria explorată de autoare e Asia Mică, mai ales în secolele II/III e. n., de cînd datează cele mai numeroase documente. Ocazional, se citează și date din Grecia europeană (ori colonială), și chiar dintr-o perioadă mai veche; dar numai pentru comparație și fără intenția de a stăruii mai mult asupra unor situații deseori deosebite. E de notat, în această ordine de idei, faptul că din lista termenilor examinați lipsește orice denumire legată de înmormintările în tumuli, frecvente în coloniile pontice pînă-n epoca romană, dar absente, pare-se, în Asia Mică a primelor veacuri e. n. Lipsește, de asemeni, un termen ca *μουσεῖον* (în accepția de monument funerar), întîlnit în perioada elenistică nu numai în Grecia continentală și insulară (amintesc, cu titlu de exemple, „muzeul” Epictetului din Thera și pe al lui Epiphanes din Same), dar — cel puțin o dată — și pe pămîntul Greciei asiatice, la Cnidus, de unde provine epigrama „eroului” Antigonos (Kaibel 751), despre a cărui identitate s-a discutat și se mai discută și astăzi (P. Boyancé, *Le culte des Muses chez les philosophes grecs*, Paris, 1937, p. 344 urm.; dar cf. W. W. Tarn, *Civilisation hellénistique*, p. 53, n. 8, și L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, p. 44, n. 3). În schimb, de o mențiune specială se învrednicesc doi din termenii relevați în inscripții de autoare, care nu apar cu același înțeles în alte texte, nici nu-s înregistrați, pe cît pot să-mi dau seama, în LSJ ori în *Suplementul* la același lexicon apărut în 1968: e vorba de *δουλικόν*, în înțelesul de „acea parte a edificiului funerar în care se îngropau sclavii stăpînului” (de obicei infrastructura monumentului), și *ἀφροδισιακόν*, i. e. *ἀφροδισιακόν ἀγαλμα*, în accepția nu de „statuie a Afroditei”, ci de „statuie cioplită în marmură din Afrodisia Cariei”.

Înainte de a încheia, citeva observații în marginea explicațiilor oferite de autoare unor termeni relevați în inscripții din Asia, dar folosiți și în documente din alte locuri, în accepții identice sau ușor diferite. P. 40—41, vorbind de *ἀγγεῖον* (la origine „vas de păstrat lichide”, dar ajuns să însemne „sarcofag”), socot că ar fi trebuit menționată deprinderea fie de a înmorminti copii nevîrstnici în amfore, fie de a utiliza asemenea recipiente ca urne pentru păstrarea osemintelor după incinerare (cf. cele spuse la p. 52 despre *λάρναξ*, sau, la p. 61, despre *δοστο-*

θήκη). P. 54 : gr. τίτλος nu derivă direct din lat. *titulus* : sincoparea lui *u* scurt se petrecuse mai de mult în provinciile de limbă latină ale Imperiului, unde inscripțiile funerare din primele veacuri ale erei noastre prezintă frecvent *tillum, tumlum* etc. P. 66 : presupunerea că într-o inscripție din Hypaipa (Keil-Premmerstein, *Drille Reise...*, nr. 111) ar fi vorba de o *καύστρα* în interiorul camerei funerare e puțin verosimilă și contrazisă de deprinderea generală de a așeza vatra cremațiunii în incinta mormintului (περέβολος), dar nu înăuntrul lui (cf., pe aceeași pagină, inscripția din valea Caystrului unde se citește ...τὸ πρὸ αὐτοῦ περιβόλιον, ἐν ᾧ ἔστιν ἡ καύστρα). — P. 114 : pentru lămurirea termenului ψάλλε, atestat la Patara și la Termessos, s-ar fi convenit menționate inscripțiile din Callatis și textele literare citate de mine în BCH, LXXXVIII, 1964, p. 151 — 158 (acum și în *Studii de istorie a religiilor*, p. 106 — 115).

În sfârșit, în legătură cu termenul θύρα, în înțelesul de „poartă monumentală a camerei funerare”, folosit într-o inscripție din Galatia editată de W. M. Ramsay (JHS, 1884, p. 253, nr. 4), vreau să semnaliez autoarei (care a avut la dispoziție fotografia unei porți de mormânt inedite din Pessinus, procurată de Louis Robert) că un foarte interesant monument de acest fel, descoperit la sfârșitul veacului trecut în Tomis, a fost de curind reconstituit și studiat de Gabriella Bordenache într-un volum recent al Studiilor clasice. Cum relevă cu drept cuvânt colega noastră, „l'interesse tutto particolare di questo rilievo sta non soltanto nel fatto di essere una porta — e, allo stato attuale delle nostre conoscenze, l'unica porta conservata di una tomba di età romana della Scythia Minor — ma anche e soprattutto nel suo contenuto figurativo che costituisce un vero e proprio panottico culturale, concepito nello spirito sincretistico del tardo paganesimo” (X, 1968, p. 177 — 183; citatul e la p. 180).

D. M. Pippidi

JEAN MARCILLET JAUBERT, *Les inscriptions d'Altava* (Publications des Annales de la Faculté des Lettres Aix-en-Provence, N. S., Nr. 65, 1968, cu concursul C.N.R.S.), 243 p. și un fascicol de planșe.

Volumul cuprinde 329 inscripții descoperite la Altava (Algeria), dintre care 134 au fost publicate în CIL III, iar restul sînt inedite.

După o introducere geografică privind situarea Allavei, însoțită de o hartă și de o fotografie aeriană a așezării și a împrejurimilor imediate, autorul face o prezentare istorică a orașului, pe baza datelor cuprinse în inscripții. Cele mai vechi inscripții de la Altava sînt din sec. III e. n. Ele prezintă orașul ca pe o garnizoană pe *nova praefectura*, creație a lui Septimiu Sever. Pînă în 508, orașul făcea parte din Imperiul Roman de Apus, după care a fost supus de regele Masuna al Maurilor ; după această dată populația a mai continuat o vreme să practice creștinismul și să se manifeste în relații oficiale și în ocazii festive în limba latină. Cea mai nouă inscripție datată cert este din anul 599. Organizarea municipală a orașului este puțin cunoscută, inscripțiile menționează un *ordo* și un *princeps ciuitatis*.

În modul de prezentare a inscripțiilor, autorul introduce unele elemente noi față de sistemul tradițional.

Indiferent de conținut, inscripțiile sînt ordonate cronologic. Inscripțiile păstrate sînt reproduse fotografic și reunite într-o fasciculă cu excelente planșe anexate la finele volumului ; se renunță astfel la facsimilul folosit în CIL (și în alte publicații recente), precum și la desene care, după părerea autorului, introduc întotdeauna și un element subiectiv de interpretare.